

شورشیگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

گزارشی از یک کتاب

پروپوزیشن گاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

اندیشه اتحاد در رساله «تنبيه الامه و تنزيه المله» ميرزای نايینی^۱

بهنام دارابی^۲

چکیده

ميرزای نايینی از علمای روشن فکر و آزاداندیسی است که نقش اساسی او در پیشگامی مبارزات مردمی با استبداد و استعمار و حکومت مشروطه و آغاز بیداری مسلمانان بارز است. وی در کتاب «تنبيه الامه و تنزيه المله» که فقه سیاسی است به تئوریزه کردن مشروطه و حکومت مردم‌سالاری و قانون می‌پردازد و نظام سیاسی پذیرفته شده در اسلام را تبیین نموده و به شبهات پاسخ می‌گوید. در این کتاب بیشتر به بعد مشروطه و حکومت‌داری توجه شده و یکی از مواردی که درباره آن پژوهش نشده است مسئله اتحاد اسلامی می‌باشد. ميرزای نايینی با چند روش مسلمانان را به هم‌بستگی دعوت نموده است: ۱. روش علمی مقارنه‌ای و رعایت ادب اختلاف؛ ۲. آگاهی یافتن از مسلمانان جهان و دلسوزی نسبت به امور آنان؛ ۳. طرح مسئله اختلاف و تفرقه به عنوان عامل و قوای استبداد؛ ۴. ارائه راه‌کار برای رفع آن.

واژگان کلیدی: ميرزای نايینی، تنبيه الامه و تنزيه المله، اختلافات، اتحاد اسلامی، راه‌کارها.

ميرزای نايینی

آیت الله محمدحسین غروی نايینی (۱۲۷۷-۱۳۵۵ هـ.ق) در نايین در خانواده‌ای اهل علم و تقوا متولد شد. پدرش شیخ الاسلام ميرزا عبدالرحیم از خاندان بزرگ منوچهری بود که پدرانیش نسل در نسل لقب شیخ الاسلامی داشتند. تولد او را در سال ۱۲۷۳ نیز نوشته‌اند (رک: ورعی، ص ۱۷). او تحصیلات ابتدایی خود را در نايین گذراند و پس از آن در هفده سالگی به اصفهان رفت و دروس عالی فقه، اصول، فلسفه و حکمت را از استادان این حوزه آموخت و پس از آن راهی نجف اشرف شد و سپس به سامرا رفت، زیرا آن دیار مقدس با حضور ميرزا محمدحسن شیرازی رونقی یافته بود و طلاب را به سوی خود جلب می‌کرد.

۱- تاریخ ورود: ۱۳۹۰/۱۰/۱۷؛ تاریخ تأیید: ۱۳۹۰/۱۰/۲۸.

۲- دانشجوی کارشناسی ارشد فقه مقارن و حقوق جزای اسلامی دانشگاه مذاهب اسلامی.

نایینی در آغاز ورود به حوزه سامرا در درس دو استاد این حوزه سید محمد طباطبایی فشارکی و سید اسماعیل صدر شرکت نمود و سپس در محفل درس میرزای شیرازی حضور یافت و به مدت نه سال از دانش او بهره برد. پس از رحلت میرزای شیرازی به همراه سید ابراهیم صدر راهی کربلا شد و سپس در سال ۱۳۱۶ق راهی نجف و مقیم آن جا گشت. وی در کنار تدریس در این حوزه در جلسات درس آخوند خراسانی نیز حاضر می‌شد. (علی لو، ۱۳۷۴ش، ص ۱۴-۵۰).

وی سال‌ها به تدریس و پرورش طلاب پرداخت که سید محمود شاهرودی و سید محسن طباطبائی حکیم و سید محمدهادی میلانی و سید ابوالقاسم خوئی و عبدالحمید حلی از آن جمله‌اند. (امین، ۱۴۰۶ق، ص ۵۵).

نام میرزای نایینی برای اهل فضل یادآور اموری است که وی با آنها شناخته شده است؛ یکی از آنها اصول فقه است که میرزا در رونق آن زحمت بسیار کشید، تا جایی که او را «مجدد الاصول» خواندند و بیشتر معاصران از نظرات او استفاده می‌کنند و آن را هم‌سنگ نظریات آخوند خراسانی می‌شمارند.

امر دیگر که نقش میرزا در آن بارز بود نهضت مشروطه و مبارزه با استبداد و استعمار است. پس از شروع جنگ جهانی اول و اشغال عراق به دست نیروهای انگلیسی، علمای شیعه وارد صحنه شدند و علیه آنان حکم جهاد دادند و نقشه انگلیس را در جهت نشانیدن یک حاکم انگلیسی در عراق، پس از فروپاشی عثمانی باطل کردند و انتخاب فردی کافر برای حکومت مسلمانان را حرام دانستند. (حائری، ۱۳۶۰ش، ص ۱۷۵-۱۷۸).

میزای نایینی در همه این عرصه‌ها از پیشگامان بود و این رخدادها موجب تبعید ایشان و آیت الله سید ابوالحسن اصفهانی به ایران شد. سرانجام ملک فیصل پادشاه وقت عراق در اثر فشار مردم و علما مجبور به عذرخواهی از آن دو شد و پس از یک سال دوری از نجف، ایشان را به این حوزه بازگرداند. به گفته محققین، نایینی احتمالاً نخستین اندیشمندی است که به صراحت از لزوم وجود قانون اساسی در دولت اسلامی سخن گفته است. (فیرحی، ۱۳۸۲ش، ص ۶۱) نام میرزا با نام مهم‌ترین کتابش «تنبيه الامه و تنزیه المله» عجین است. اما پیش از پرداختن به موضوع این کتاب، ذکر دو مورد از عوامل مؤثر در شخصیت و عملکرد وحدت‌گرای میرزا ضروری می‌باشد.

حوزه علمیه سامرا

برای انتقال حوزه علمیه نجف به شهر سامرا توسط میرزا محمد حسن شیرازی، علت‌های گوناگون بیان شده است که از جمله آنها خاموش کردن و فرو نشانیدن آتش اختلاف و از بین بردن نزاع‌های فرقه‌ای و قومی بین مسلمانان آن سامان، ایجاد الفت بین شیعه و سنی، آباد کردن شهر سامرا و گشایش امور زوار و برطرف کردن مشکلات آنان می‌باشد. انتقال حوزه بزرگ شیعه به سامرا باعث احیای علمی و فرهنگی آن دیار شد. (مجله حوزه، ش ۵۰-۵۱).

میرزای شیرازی با هدف تقریب مذاهب، حوزه علمیه را به سامرا که شهری سنی‌نشین بود منتقل کرد و در این حوزه به تربیت شاگردانی آزاداندیش موفق شد و در هم‌بستگی مسلمین نقش به‌سزایی داشت.

میرزای نایینی از شاخص‌ترین پرورش یافتگان این مکتب است که حرکت در راه هم‌بستگی مسلمین، از زندگی و آثار وی مشهود است.

رابطه با سید جمال‌الدین اسدآبادی

میرزای نایینی از زمان نوجوانی در اصفهان با سید جمال سابقه دوستی و مراوده بسیار داشت و سید جمال سالی چند بار به دیدار او می‌رفت و حتی گفته شده که میرزای نایینی امکان ملاقات سید جمال را با میرزای شیرازی در جهت تحریم تنباکو فراهم کرده است. (مجله حوزه، ش ۳۰). این رابطه عمیق با سید جمال‌الدین اسدآبادی و آشنایی با افکار و نظریات اصلاحی او به یقین موجب تأثیرپذیری نایینی از سید جمال در جهت اتحاد اسلامی و استبداد و استکبارستیزی بوده است.

کتاب تنبیه الامه و تنزیه المله

تنبیه الامه و تنزیه المله معروف‌ترین اثر نایینی است که در ربیع‌الاول سال ۱۳۲۷ق (پس از به توپ بسته شدن مجلس شورای ملی توسط محمد علی شاه قاجار و پیش از فتح تهران توسط مشروطه‌خواهان) به زبان فارسی نوشته شد و در همان سال در بغداد به چاپ رسید. (ناظم الاسلام کرمانی، ۱۳۵۷ش، ج ۲، ص ۵۳۵).

آخوند خراسانی در تقریظش بر این کتاب می‌نویسد: «رساله شریفه تنبیه الامه و تنزیه المله که از افاضات جناب مستطاب شریعتمدار صفوة الفقهاء و المجتهدين ثقة الاسلام والمسلمين، العالم العامل آقا میرزا محمد حسین نائینی غروی - دامت افاضاته - است، اجل از تمجید و سزاوار است که ان شاء الله به تعلیم و تعلم و تفهیم تفهیم آن، مأخوذ بودن اصول مشروطیت را از شریعت محققه استفاده و حقیقت کلمه مبارکه (بموالاتکم علمنا الله معالم دیننا و اصلح ما کان فسد من دنیانا) را به عین الیقین ادراک نمایند. ان شاء الله تعالی.»

و آیت الله عبدالله مازندرانی از مراجع تقلید عصر می‌نویسد:

« بحمدالله تعالی و حسن تأییده، رساله شریفه تنبیه الامه و تنزیه المله چنان که مرقوم فرموده‌اند، اجل از تمجید و برای تکمیل عقاید و تصدیق وجدانی مسلمین به مأخوذ بودن تمام اصول و مبانی سیاسیّه از دین قویم اسلام کافی و فوق مأمول است... » (علی‌لو، پیشین، ص ۱۰).

نکته مهمی که این بزرگان بر آن تأکید می‌کنند تعلیم و تعلم و تفهیم و تفهیم این کتاب است که از ارزش والای آن حکایت می‌کند.

این رساله اثری علمی و فقهی در مورد مشروطیت است که میرزای نایینی در آن به تبیین نظریه سیاسی مقبول و پذیرفته شده در اسلام می‌پردازد و به مبارزه با کج‌فهمی برخی از دین و سوء استفاده گروهی دیگر از آن می‌پردازد و در صدد آگاه کردن مردم به حقوق خود و بیداری است. آیت الله طالقانی در مقدمه این کتاب می‌نویسد: «دقت و توجه به این کتاب برای هر کس مفید است، آنهایی که خواهان دانستن نظر اسلام و شیعه درباره حکومت‌اند، در این کتاب نظر نهایی و علمای اسلامی عموماً و شیعه را به خصوص با مدرک و ریشه خواهند یافت، برای علما و مجتهدین کتاب استدلالی و اجتهادی و برای عوام رساله تقلیدی راجع به وظایف اجتماعی است.» (پیشین).

شهید مطهری نیز در مورد این کتاب می‌نویسد: «انصاف این است که تفسیر دقیق از توحید عملی، اجتماعی و سیاسی را هیچ کس به خوبی علامه بزرگ و مجتهد سترگ مرحوم میرزا محمد حسین نایینی توأم با استدلال‌ها و استشهادهای متقن از قرآن و نهج البلاغه، در کتاب ذی‌قیمت تنبیه الامه بیان نکرده است... ولی افسوس که جو عوام‌زده محیط ما کاری کرد که آن مرحوم پس از نشر آن کتاب، یک‌باره مهر سکوت بر لب زده و دم فرو بست.» (مطهری، ۱۳۷۴ ش، ص ۴۶).

تنبیه الامه در یک دیباچه، پنج فصل و یک خاتمه نوشته شده است:

فصل نخست: اصل حکومت دینی و عقلی مشروطه؛

فصل دوم: ادله وجوب محدود کردن سلطنت (وظیفه مسلمین)؛

فصل سوم: در لزوم تشکیل حکومت مشروطه؛

فصل چهارم: شبهات مخالفین مشروطه و پاسخ به آن؛

فصل پنجم: شرایط و وظایف نمایندگان مجلس؛

و خاتمه در دو بخش قوای استبداد و راه‌هایی از آنها.

هرچند این رساله در بیان مشروطه و حکومت است اما به مسائل و مشکلات جهان اسلام، از جمله اختلاف و تفرقه امت نیز می‌پردازد و ضرورت اتحاد مسلمین را که اساس سیاست داخلی و خارجی اسلام است بیان می‌کند.

اتحاد اسلامی در رساله تنبیه الامه و تنزیه المله:

حال باید به جست‌وجوی این اندیشه در کتاب تنبیه الامه و تنزیه المله و بررسی آن پرداخت. روح هم‌بستگی و اتحاد اسلامی در جای‌جای این کتاب ارزشمند موج می‌زند و میرزا بدون هیچ‌گونه تعصبی مصالح امت را در نظر می‌گیرد و اهل فرقه‌گرایی نیست. تفرقه را عذاب الهی می‌داند و به صراحت می‌نویسد: «به مقتضای اخبار وارده در تفسیر آیه مبارکه «قُلْ هُوَ الْقَادِرُ عَلَىٰ أَنْ يَبْعَثَ عَلَيْكُمْ عَذَابًا مِّنْ فَوْقِكُمْ أَوْ مِنْ تَحْتِ أَرْجُلِكُمْ أَوْ يَلْبَسَكُمْ شِيعًا وَ يَذِيقَ بَعْضَكُمْ بَأْسَ بَعْضٍ» (انعام/۶۵)، به دعای نبی رحمت ﷺ عذاب‌های آسمانی و زمینی نازل بر امم سابقه، از امت، مرفوع و به همین تفرق و به هم افتادن و بأس و شدت و قتل و نهب و هتک نوامیس و سایر عذاب دنیوی به هم‌دیگر چسانیدن، تبدیل شده است.» (غروی نایینی، ۱۳۸۰ ش، ص ۱۵۸).

این اندیشه میرزا به چند صورت در این کتاب قابل پی‌گیری است:

۱. روش علمی میرزای نایینی

یکی از عواملی که موجب هم‌بستگی مسلمین و نزدیکی مذاهب می‌شود، آشنایی پیروان مذاهب اسلامی با سایر مذاهب و مبانی آنهاست که فقه مقارن شاخص آن در حوزه‌های علمیه است. این روش علمی علاوه بر این که موجب شناخت مسلمانان از یک‌دیگر و از بین رفتن سوءبرداشت‌ها و دشمنی ناشی از جهل می‌شود، حاصل آن را نیز علمی‌تر و محققانه می‌کند و اثر را از انحصار در یک مذهب بیرون آورده و برای قاطبه مسلمین قابل استفاده می‌گرداند.

میرزای نایینی محقق فرامذهبی و آشنا با فقه و مبانی اهل سنت است و کتاب خود را فقط برای شیعیان نگارش نکرده است بلکه همانند طیبی دلسوز و آشنا با درد امت اسلامی نسخه می‌نویسد، برای نمونه، آن‌جا که در برابر کسانی که مشروعیت انتخابات را زیر سؤال می‌برند، به بیان مبانی آن می‌پردازد و بدون هیچ تعصبی مشروعیت آن را، هم بر اساس مبانی فقهی اهل سنت و هم امامیه بیان می‌کند:

«مشروعیت نظارت هیئت منتخبه مبعوثان، بنا بر اصول اهل سنت و جماعت که اختیارات اهل حل و عقد امت را در این امور متبع دانسته‌اند، بر نفس انتخاب ملت متحقق و متوقف بر امر دیگری نخواهد بود. اما بر اصول ما طایفه امامیه که این‌گونه امور نوعیه و سیاسات امور امت را از وظایف نواب عام عصر غیبت می‌دانیم، اشمال هیئت منتخبه بر عده‌ای از مجتهدین عدول و یا مأذونین از قبل مجتهدی و تصحیح و تنفیذ و موافقتشان در آرای صادره برای مشروعیتش کافی است.» (پیشین، ص ۳۱).

در جای دیگر می‌نویسد:

«به مقتضای آنچه اساس مذهب ما طایفه امامیه، بر آن مبتنی و کلمه الهیه عصمت را در ولایت بر سیاست امور امت معتبر دانستیم، درجه این محدودیت نه فقط بر همان خودسرانه تحکم و مستبدانه ارتکاب نداشتن واقف و به همین اندازه مقصور است. اما بنا بر اصول اهل سنت که نه عصمت و نه نصب الهی عز اسمہ، هیچ یک را لازم ندانستند، هرچند درجه محدودیت به جایی که مذهب ما مقتضی است نباشد، لکن عدم تخطی از کتاب و سنت و سیره مقدسه نبویه را در نفس عقد بیعت، شرط لازم‌الذکر و اندک تخلف دل‌بخوانانه و حکمرانی را منافی مقام و منصب دانسته و در لزوم جلوگیری متفق شدند و علی‌هذا، محدودیت سلطنت اسلامی به همان درجه اولی که عبارت از خودسرانه ارتکاب و استیثار نداشتن است، با اغماض از مرحله اهلیت تصدی و هم اغماض از آنچه لازمه مقام عصمت و خاصه مذهب ماست، قدر مسلم بین فریقین و متیقن علی‌المذهبین و متفق علیه امت و از ضروریات دین اسلام است.» (پیشین، ص ۵۹).

توجه به امت واحده بودن مسلمین، تسلط بر منابع اهل سنت، رعایت ادب اختلاف و احترام به نظر مخالف و روحیه و روش علمی فارغ از خودخواهی را در جای جای آثار این بزرگ می‌توان یافت.

۲. دلسوزی نسبت به امور تمام مسلمانان و آگاهی از وضع آنها

میرزا نه فقط برای ایران و شیعیان که برای کل مسلمانان نگران است، به خوبی با وضع آنان و کشورهای اسلامی آشنا است و می‌داند در بلاد اسلامی و حتی کشورهای غربی چه می‌گذرد و علاوه بر مسلمانان با غرب و قوانین و انقلاب‌های آن آشناست و تمام آزادی‌خواهان جهان را می‌ستاید. (رک: پیشین، ص ۴۵، ۸۷ و ۸۸).

میرزا بر خلاف بسیاری دیگر از هم‌عصرانش که بر طبل دشمنی شیعیان و سنی‌ها می‌کوبیدند، دوشادوش معاصرش آخوند خراسانی، مصالح امت را بر هر چیز ترجیح می‌دهد؛ آن‌جا که آخوند خراسانی خطر فروپاشی عثمانی و غرب‌زدگی را، فارغ از تعصبات مذهبی و توجه به سنی بودن آن منطقه، خیرخواهانه گوشزد می‌کند و پیام می‌دهد که :

«این سیل عظیم بنای تمدن بشری که از بلاد غرب به سمت ممالک اسلامی سرزیر است، اگر ماها رؤسای اسلام جلوگیری نکنیم و تمدن اسلام را کاملاً به موقع اجرا نگذاریم، اساس مسلمانی تدریجاً از آثار آن سیل عظیم محو و نابود خواهد شد.» (پیشین، ص ۱۰۲).

میرزا با تجلیل از آخوند و ذم متحجرین با ذکر این پیام در کتابش می‌نویسد:

«بین تفاوت ره از کجاست تا به کجا! این مرد بزرگ در مقام حفظ اسلام با این که بحمدالله تعالی استقلال دولت علیه عثمانی هنوز کاملاً محفوظ است مع هذا عواقب را ملتفت و در حفظ اسلام چنین عاقبت‌اندیشی می‌فرماید و اقامه این اساس سعادت (توجه به رأی اکثریت) را از روی بداهت مأخوذ بودنش از کتاب و سنت اجرای تمدن اسلام می‌شمارد. (پیشین).

باید توجه داشت میرزا در عصری این سخن را می‌گوید که چندی پیش از آن بسیاری از عالم‌نمایان دربار صفوی و دربار عثمانی خون یک‌دیگر را مباح و غیر هم‌کیشان خود را بدتر از کفار می‌دانستند.

۳. طرح مستقیم مسئله اختلاف و علل و آثار آن

وی در خاتمه کتاب به شرح عوامل استبداد پرداخته و چند مورد را ذکر می‌کند که مستبدین با استفاده از این روش‌ها به زورگویی می‌پردازند. آن را قوای استبداد می‌نامد و سپس به ارائه راه‌کار در این مورد می‌پردازد.

عوامل استبداد از نظر میرزا چند چیز است: جهل مردم، استبداد دینی، نفوذ شاه‌پرستی (استبداد سیاسی) و القای خلاف فی مابین و تفریق کلمه است. در این مورد می‌نویسد:

«هرچند اصل این قوه خبیثه و اساسش و جهات و فعلیت خارجه‌اش غالباً به شعبه استبداد دینی و مقداری هم به شاه‌پرستی مستند است و مستقلاً در عرض آنها نباشد لکن چون تمام استبدادات واقعه در امم سابقه و این امت به همین تفرق کلمه ملیه منتهی و قوای ثلاثه سابقه به منزله مقدمات آن و

نتیجه مطلوبه از آنها و همین تفرق و اختلاف و فی الحقیقه جزء اخیر علت و اصول سابقه معدّات آن است. « (پیشین، ص ۱۳۸).

میرزا اختلاف را مهم‌ترین عامل استبداد می‌داند و موضوع را این‌چنین تبیین می‌کند که اولاً سه اصل جهل، استبداد دینی و شاه‌پرستی (استبداد سیاسی) مقدمه و ایجاد کننده اختلاف است. از طرفی خود اختلاف موجب تقویت همان عوامل می‌شود و به راستی که بسیاری از به ظاهر عالمان و دین‌فروشان همواره بر طبل اختلاف و تکفیر می‌کوبند و خود را حق مطلق و دیگران را کفر مطلق می‌دانند.

میرزا برای هشدار دادن به این گروه به آیه ۳۱ سوره توبه و اخبار وارد شده در تفسیر آن استناد نموده و می‌نویسد: «از اخبار وارده در تفسیر آیه مبارکه «اتَّخَذُوا أَخْبَارَهُمْ وَ رُهْبَانَهُمْ أَرْبَاباً مِنْ دُونِ اللَّهِ وَ الْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ» که خدای خود قرار دادن نصاری، احبار و رهبانان را به همین تمکین و طاعت از پایان و پادریان، تفسیر فرموده‌اند، ظاهر است، هم‌چنان که گردن نهادن به اردات دل‌خواهانه سلاطین جور در سیاسات ملکیه، عبودیت آنان است، همین‌طور گردن نهادن به تحکّمات خودسرانه رؤسای مذاهب و ملل هم که به عنوان دیانت ارائه می‌دهند، عبودیت آنان است. « (پیشین، ص ۳۹).

و نیز به نکته مهم دیگری اشاره می‌فرماید: «استبعاد قسم اول به قهر و تغلب، مستند و در ثانی به خدعه و تدلیس مبتنی و اختلاف تعبیر آیات و اخبار که در قسم اول «عَبَدْتَ بَنِي إِسْرَائِيلَ» و «اتَّخَذَهُمُ الْفِرَاعَنَهُ عِبَاداً» و در قسم دوم «اتَّخَذُوا أَخْبَارَهُمْ وَ رُهْبَانَهُمْ أَرْبَاباً» فرموده‌اند، ناظر به این معنا و فی الحقیقه، منشأ استبعاد قسم دوم، تملک قلوب است.» (پیشین، ص ۴۰).

عامل دیگر، استبداد سیاسی و شاه‌پرستی است. در این مورد نیز چند نکته اهمیت دارد: یکی آن که شاخه استبداد سیاسی و دینی به هم وصل است: «و از این‌جا ظاهر شد، جودت استنباط و صحّت مقاله بعض از علمای فن که استبداد را به سیاسی و دینی منقسم و هر دو را مرتبط به هم و حافظ یک‌دیگر و با هم توأم دانسته‌اند. « (پیشین).

استبداد دینی و عالم نمایان وابسته به ثروت و حمایت حکام‌اند و از طرفی حکام مشروعیت خود را از آنان می‌جویند و با خرید آنها بر اختلاف امت دامن می‌زنند تا خود در این میان قدرت مطلقه گردند و میرزای نایینی دریافته بود که هرگاه امت با هم متحد شدند دشمن داخلی و خارجی را شکست دادند و هرگاه که متفرق گشتند به خاک مذلت کشیده شدند.

میرزا عامل دیگری را موجب اختلاف می‌داند و آن جهل و تقلید صرف عوام از عالمان سوء است، که نقش آن نیز مشخص است.

وی پس از بیان قوای استبداد به عنوان فقیهی توانا به غور در آیات و روایات می‌پردازد و چنین نتیجه می‌گیرد: «در لسان آیات و اخبار تمام استبدادات را به همین تفرق کلمه ملیّه و تشتت هوا و اختلاف آرا مستند فرموده‌اند. قال عزّ من قائله: «إِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا فِي الْأَرْضِ وَ جَعَلَ أَهْلَهَا شِيْعاً يَسْتَضِعُّ طَائِفَةً مِنْهُمْ يَذِخُّ أُنْيَاءَهُمْ...» (قصص/۴) کلمه مبارکه «شیعاً» را به معنای متفرقین، تفسیر

فرموده‌اند. دلالت آیه مبارکه، به ترتب فرعونیت و استعبادیه بودن سلطنت فرعون بر همین تفریق کلمه، بسی ظاهر و هویدا است.» (پیشین، ص ۱۳۸) و پس از آن نیز خطبه ۱۹۲ نهج البلاغه را به صورت کامل در این راستا نقل می‌کند.

راه کارهای میرزای نایینی برای از بین بردن اختلاف و ایجاد هم‌بستگی

میرزای نایینی پس از طرح مشکل اختلاف و آثار شوم آن به حل این معضل و ارائه راه کار نجات از آن می‌پردازد و مسائل مهمی را مطرح می‌کند و فایده آن را «حفظ حریت رقاب و صیانت از حقوق ملیّه از اغتصاب و منع تعدیّات اشرار و دفع تجاوزات گرگان آدمی خوار» ذکر کرده و ادامه می‌دهد: «بلکه حفظ تمام موجبات شرف و نوامیس دینیه و استقلال قومیه و عدم وقوع در اشدّ از محنت بنی اسرائیل الی غیر ذلک، همه بر اتحاد کلمه و عدم تشتت آرا و مختلف نشدن اهوا مترتب است.» (پیشین، ص ۱۵۵).

۱. رفع جهالت امت

جهل از نظر میرزا از عوامل اصلی اختلاف و به تبع آن رقیّت است و مقدمه هر کار و اولین قدم در رسیدن به اتحاد برطرف کردن جهل عمومی و تبیین مسائل و آموزش همگانی است که خود میرزا با اقدام به انتشار این کتاب به فارسی و با زبان ساده اولین قدم‌ها را در این مسیر برداشت. علاوه بر آن که حذف استبداد سیاسی و دینی و جهل که ایجاد کننده اختلاف و دامن زنده به آتش آن و مقدمه ایجاد وحدت است و نایینی برای آن راه کار دارد پیشنهاداتی نیز مطرح می‌سازد که به طور مستقیم به اتحاد مربوط است.

۲. تهذیب اخلاق

وی می‌نویسد: « شدت اهتمام شارع مقدس در تهذیب از اخلاق رذیله خودخواهی و نفس پرستی - به مراتب و درجاتش - و تخلق به مواسات و ایثار و نحو ذلک، همه برای استحکام مبانی اتحاد و قلع مواد تفرق است. چه بالضروره، مبدأ تفرق کلمه و تشتت اهوا و اختلاف آرا به همان رذیله خودخواهی و نفس پرستی و حرکت بر طبق اغراض شخصیّه و تقدّم و تحکّم آنها بر مصالح و اغراض نوعیه منتهی است. مادامی که این رذائل و ملکات بهیمیه، مالک اختیار و خودپسندی و نفس پرستی در کار، و مبادی مواسات و ایثار و لااقل گذشت از اغراض شخصیّه و تقدیم نوعیّات بر آنها، عند الدوران، در نفوس، متمکن نباشد، حفظ این حصن از محالات است.... پس اولین وظیفه‌ای که بعد از رفع جهالت امت و تشریح حقیقت استبداد و مشروطیت و مساوات و حریت، فریضه ذمه دعوات حریت و توحید و حُمت دین و وطن و ترقی خواهان نوع است، بذل جهد و صرف مهجه در تهذیب اخلاق امت است.» (پیشین، ص ۱۵۶).

۳. گسترش سنت‌های وحدت‌آفرین اسلام

نایینی روح حاکم بر تمام احکام اسلامی را اتحاد می‌داند و گسترش سنت‌های وحدت‌آفرین اسلامی را موجب آن می‌شمارد: «از حکمت‌های منصوصه برای تشریح جمعه و جماعت، که هر شبانه‌روزی، پنج مرتبه مسلمانان در عبادات، با هم مجتمع و از حال یک‌دیگر با خبر شوند، همین حفظ اتحاد و در اخبار وارده منصوص است. همچنین تحریص بر سایر جماعات موجب الفت و محبت و ترغیب به ضیافت‌های بی تکلف و احسان‌های بی‌منت و عیادت مرضی و تشییع جناز و تعزیت مصاب و معاونت بر قضای حوائج و اجابت خواهش و عفو و صفح از زلات و نسخ انزوا و رهبانیت و تحریم نیمه و ایذاء و تفتین و افساد، الی غیر ذلک از تشریحات راجعه به استحکام اتحاد و الفت و دفع و رفع منافرت، تماماً برای حفظ این حصن حصین امت است» (پیشین، ص ۱۵۳).

۴. تشکیل انجمن‌های علمی

«مقدمه مهمه در تحصیل حقیقت اتحاد، تشکیل انجمن‌های صحیحه علیه و مرتب نمودن آنهاست از اعضای مهذب و کامل در علم و عمل و اخلاق و نوع‌خواهی و ترقی‌طلب و با درایت و کفایت در حفظ جامعه اسلامی و احیای رابطه نوعیه؛ نه مثل بعضی انجمن‌های تأسیس شده بر غرض‌ورزی و زورگویی و هنگامه‌جویی و مال مردم‌خوری و رفعت‌طلبی و اعمال هر نوع غرض و مرض شخصی که منتج، عکس مقصود و موجب رمیدن و انصراف قلوب از اصل دخول در وادی اتحاد و وسیله استبداد است.... بالجمله غرض از تشکیل انجمن‌ها و قرآن مجید و سایر معظمت‌دینیه را به میان نهادن و قسم یاد کردن، رفع ید از اغراض شخصیه و هم‌دستی بر اعلا کلمه اسلامی و حفظ جامعه نوعیه و ترقی دادن نوع است به عمل، نه هم‌دستی و مساعدت بر اغراض هم‌دیگر.» (پیشین، ص ۱۵۷).

نتیجه‌گیری

میرزای نایینی از اندیشمندان بزرگی است که شناخت آثار، فعالیت‌ها و تفکرات او، به خصوص در کتاب تنبیه الامه و تنزیه المله، برای گسترش فرهنگ تقریب و بیداری مسلمانان راه‌گشا است. کتاب تنبیه الامه و تنزیه المله با استدلال‌های محققانه و فقهاتی ستودنی و در عین حال با زبانی ساده و همه‌فهم نگاشته شده است. روش علمی و مقارنه‌ای ایشان، رعایت ادب اختلاف، یک‌پارچه و امت واحده دانستن مسلمانان، توجه به عذاب الهی بودن تفرقه و آثار شوم آن، توجه به امور تمام مسلمانان و دلسوزی برای آنها از یک سو و طرح اختلاف به عنوان عامل استبداد از سوی دیگر است که در عین حال در کنار جهل و استبداد دینی مقدمه ایجاد آن نیز می‌باشد، و توجه به راه‌کارهای مطرح شده در این کتاب، توجه به این رساله شریف را در این زمان و در جهت هم‌بستگی مسلمین سودمند کرده است.

منابع و مأخذ

- ۱- قرآن کریم.
- ۲- ناظم الاسلام کرمانی، میرزا علی، *تاریخ بیداری ایرانیان*، بنیاد فرهنگ ایرانیان، تهران، ۱۳۵۷ش.
- ۳- ورعی، سید جواد، *پژوهشی در اندیشه سیاسی نایینی*، دبیرخانه مجلس خبرگان، تهران.
- ۴- امین، سید محسن، *اعیان الشیعه*، تحقیق: سید حسن امین، دارالتعارف للمطبوعات، بیروت، ج ۶، ۱۴۰۶ق.
- ۵- حائری، عبدالهادی، *تشیع و مشروطیت*، تحقیق: سید حسن امین، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۰ش.
- ۶- علی لو، نورالدین، *میرزای نایینی ندای بیداری*، سازمان تبلیغات اسلامی، تهران، ۱۳۷۴ش.
- ۷- فیرحی، داوود، *تحولات نظریه‌های نظام سیاسی در اسلام*، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها، تهران، ۱۳۸۲ش.
- ۸- غروی نایینی، میرزا محمد حسین، *تنبیه الامه و تنزیه المله*، تحقیق: سید حمید رضا محمودزاده حسینی، امیرکبیر، تهران، ۱۳۸۰ش.
- ۹- _____، *تنبیه الامه و تنزیه المله*، تصحیح: سید جواد ورعی، بوستان کتاب، قم، ۱۳۸۲ش.
- ۱۰- مجله حوزه، شماره ۳۰، سال ۱۳۶۷ و شماره ۵۰-۵۱.
- ۱۱- مطهری، مرتضی، *بررسی اجمالی نهضت‌های اسلامی در صد ساله اخیر*، انتشارات صدرا، تهران، ۱۳۷۴ش.